

דורון בר

אוהל יזכור ביד ושם: מונומנט הנצחת השואה הישראלי

"יוזמי 'יד ושם' ראו את נקודת הכובד במצבת האבן, במערכת הבניינים שינציחו את עברנו ההירואי והטראגי". כך קבע העיתונאי והעורך יהודה גוטהלף במאמרו "חובתנו למתים", שבו הביע את ספקותיו בנוגע לעתיד יד ושם ומטרותיו.¹ גוטהלף, שכתב את הדברים בשנת 1948, כשלוש שנים לאחר סיום מלחמת העולם השנייה ובשעה שיד ושם עמד על סף סגירה, ביטא בדבריו את אחת הדילמות העיקריות שנקשרו בסוגיית הנצחת השואה בכלל ובבניית אתר הזיכרון לשואה בארץ בפרט: האם להנציח את יהודי אירופה המושמדים בדרכים היהודיות המסורתיות מדורי דורות – תפילות, צום, תענית והקדשת ספרים – או שמא השמדת שישה מיליוני יהודים מצדיקה ומאפשרת הנצחה בדרך אחרת, עד אז חסרת תקדים ביהדות, על-ידי בניית מונומנט עוצמתי של זיכרון בנוף המקומי הציוני והישראלי.²

ההחלטה שקיבלו המוסדות הציוניים כבר בשנת 1945, אז נוסד יד ושם,³ הייתה חד-משמעית: נוסף על איסוף חומר היסטורי על החיים היהודיים בגולה ועל השמדת היהודים באירופה גם יקים הארגון אתר זיכרון, שיהיה מונומנט הנצחה מרשים ובמרכזו מבני זיכרון שיוקדשו למיליוני

1 יהודה גוטהלף, "חובתנו לחיים ולמתים", דבר, 16 באפריל 1948.

2 על סוגיית הנצחת השואה במדינת ישראל ראו: יהודית תידור באומל, "לזכרון עולם: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה", **עיונים בתקומת ישראל** 5 (תשנ"ה), עמ' 364-387; דליה עופר, "מה ועד כמה לזכור מן השואה: זיכרון השואה במדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה", בתוך: אניטה שפירא (עורכת), **עצמאות – 50 השנים הראשונות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר (1998), עמ' 171-193; יחיעם ויץ, "עיצוב זיכרון השואה בחברה הישראלית בשנות החמישים", בתוך: ישראל גוטמן (עורך), **תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה**, ירושלים: יד ושם (1996), עמ' 473-494; מעוז עוריהו, "הידוש והמשכיות: המסורת היהודית ועיצובם של פולחני הריבונות בישראל", בתוך: מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי (תשס"ב), עמ' 273-294; רוני שטאובר, **הלך לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ בשנות החמישים**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי (תש"ס) בעז כהן, הדורות הבאים – איככה ידעו? לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי, ירושלים: יד ושם (תשע"א); מולי ברוג, **יד ושם – למי? המאבק על דמותו של הר הזיכרון**, ירושלים: כרמל (תשע"ט).

3 החלטת הוועדה הציונית העולמי בלונדון, פרק 3, החלטה 13, אוגוסט 1945, **הארכיון ציוני מרכזי (אצ"מ)**, SS/111351. על פרק זה בתולדות יד ושם ראו: מולי ברוג, "יד לחיילים ושם לחללים: ניסיונות הוועד הלאומי להקים את 'יד ושם' 1946-1949", **קתדרה** 119 (תשס"ו), עמ' 87-120.

היהודים שהושמדו ולמאות האלפים שלחמו בנאצים. תפיסה זו לא השתנתה גם לאחר הקמת מדינת ישראל ובעקבות חקיקת חוק יד ושם בשנת 1953. בשנה זו נקבע כי המוסד יוקם במערב ירושלים וכי הר הזיכרון יוקדש, בין היתר, לזיכרון הנספים והלוחמים ולהנצחתם וכי ייבנו שם מבני הנצחה מתאימים למטרה זו.

אך כיצד מעצבים מבחינה פיזית את הזיכרון הזה? ראשי יד ושם נדרשו לשאלה זו בתקופה שבעולם הרחב רק החלו להתחבט בדבר הדרך הנכונה להנציח את מלחמת העולם השנייה ואת שואת היהודים. בשנות הארבעים, מיד לאחר סיום המלחמה, נעשו הניסיונות המהוססים הראשונים, בעיקר באתרי המוות באירופה, לבנות ולעצב את זיכרון המלחמה ותוצאותיה ונושא זה הלך והתפתח בהדרגה בעשורים הבאים.⁴

בישראל עצמה, לפני שנת 1948 ואחריה, עדיין לא התפתחה אדריכלות זיכרון מונומנטלית. אדריכלים ארץ-ישראלים וישראלים כמעט לא התנסו עד אמצע שנות השישים בבנייה של מבני הנצחה וזיכרון גדולים, ובוודאי לא התמודדו עם נושא כה מורכב של מתן ביטוי אדריכלי רחב היקף לזיכרון השואה. המקבילות להתמודדות פיזית-מרחבית זו של ראשי המוסד עם זיכרון השואה והנצחתה היו אתרים קטנים הרבה יותר שהוקמו רק לאחר הקמת מדינת ישראל: מרתף השואה בהר ציון, מוזיאון מורדי הגטאות, אתר הזיכרון ביד מרדכי ויער הקדושים. לצד אלו הוקמו מקומות זיכרון לשואה בעלי אופי קהילתי ופרטי בבתי קברות, בתי כנסת, גנים ציבוריים וחרשות.⁵ בד בבד פותחו יוזמות הנצחה גם במקומות אחרים בעולם היהודי, וסיכנו את הבלעדיות של יד ושם ואת תפיסתו כמקום הלגיטימי היחיד להנצחת השואה.⁶ מכל מקום, אף אחד מאתרים אלו לא דמה בגודלו, בעוצמתו ובחשיבותו ליד ושם.

אדריכלים בישראל ובעולם כבר נדרשו קודם לכן לתכנן אתרי הנצחה לאסונות ולטרגדיות לאומיות, אך מתן ביטוי אדריכלי לאירוע יוצא דופן כל כך בזוועתו הצריך שפה ייחודית משלו. ראשי יד ושם ואדריכלי הר הזיכרון הבינו כי השמדת ששת המיליונים מחייבת פיתוח תפיסה

4 James E. Young, *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven: Yale University Press (1994).

5 מולי ברוג, "אבן מקיר תזעק": ההנצחה המונומנטאלית של השואה בנוף ישראל", *משואה לג* (תשס"ו), עמ' 93-109.

6 שטאובר, *הלקה לדור*, עמ' 63-64. מרדכי שנהבי הכין רשימה של יותר מארבעים מפעלים מתחרים ליד ושם בתפוצות – למשל בארצות-הברית, ארגנטינה, פולין וצ'כוסלובקיה – ובצידה רשימה נוספת של אחד-עשר מפעלים דומים שעליהם הוכרו בארץ ישראל. ראו: "מפעלי פיצול בעולם להנצחת השואה והגבורה היהודית", *ארכיון יד ושם (איו"ש)*, AM1 287. במיוחד הרתיעה את שנהבי פעילותו הנמרצת של יצחק שניאורסון, אשר עסק בהקמת המרכז לתיעוד יהודי בן זמננו (Centre de documentation juive contemporaine) בפריז. על כך ראו: Laura Jockusch, "Breaking the Silence: The Centre de documentation juive in Paris and the Writing of Holocaust History in Liberated France", in: David Cesarani and Eric J. Sundquist (eds.) *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*, London: Routledge (2011), pp. 67-81.

ייחודית של הזיכרון. אסון שלא היה כדוגמתו מחייב דרכי הנצחה שלא היו כדוגמתן. ראשי המוסד שאפו להקים אתר זיכרון ממלכתי הולם, שיכלול סמלים בעלי משמעות כללי-ישראלית וכללי-יהודית ושיהיה בעצמו סמל ישראלי, לא רק כדי לפרוע חוב מוסרי כלפי הנספים בשואה, אלא גם כדי להשתמש באירועים הנוראיים שהתרחשו באירופה לעיצוב זהותה של החברה הישראלית המתגבשת. בהקמת האתר נקרתה אפוא לראשי יד ושם הזדמנות גדולה, אך היא הייתה כרוכה גם באתגר גדול ובקשיים מרובים.

"סוכני הזיכרון" של יד ושם – מרדכי שנהבי, הוגה הרעיון; פרופסור בן ציון דינור, היושב ראש הראשון של יד ושם; אריה אלחנני ואריה שרון ושאר אדריכלי יד ושם; מרק יובילר, נציג ועידת התביעות בהנהלת יד ושם; ועוד רבים אחרים – כל מי שפעלו במהלך השנים להקמת ובניית הר הזיכרון – עשו את מלאכתם במציאות ההיסטורית הייחודית של השנים הראשונות של מדינת ישראל. לאחר מאמץ ממושך, רצוף קשיים, הם הצליחו לשלב בנוף הישראלי אתר זיכרון לשואה שכלל את פרשנותם שלהם למה שהתרחש "שם" ולהשלכות שהיו לכך על מדינת ישראל וערכיה. ראשי יד ושם הצליחו להנחיל לציבור את תפיסתם שהמקום הלגיטימי היחיד לזכור בו את השואה הוא הר הזיכרון שבירושלים, ושלבירת ישראל יש זכות בכורה בכל הקשור להנצחת השואה ועדיפות על כל מקום הנצחה אחר בארץ ובעולם.

מאמר זה עוסק בהיבט הבולט ביותר בתהליך התכנון והבנייה של יד ושם, והוא הקמתו של אוהל יזכור, מונומנט הזיכרון העיקרי במקום. לדברי האדריכל והיסטוריון האדריכלות אבא אלחנני, זהו המרשים והחזק ביותר מכל מבני הנצחה בישראל, שכן "חוברים כאן נושא השואה בזוועתה עם עיצוב אדריכלי ואמנותי חד-פעמי וחד-משמעי"⁷. ואכן, המאמר עוסק בדרך הארוכה שהוליכה בסופו של דבר לבניית יצירה אדריכלית מרשימה זו. עיקר הדיון בדברים שלהלן הוא בהתחבטות המורכבת, ארוכת השנים, של ראשי רשות הזיכרון בנוגע לסמל המרכזי של אתר הזיכרון ובתהליך קבלת ההחלטות שליווה את הקמתו. בשנים שחלפו משנת 1942, כשהועלה בפעם הראשונה הרעיון להקים בארץ ישראל מונומנט הנצחה לשואה, ועד 1961, השנה שבה נחנך אוהל יזכור, הוחלף הרעיון הראשוני לעצב את יד ושם כאתר גדול ממדים שניצבים בו כמה מבני זיכרון בהחלטה לבנות מתחם זיכרון מצומצם בגודלו, שבמוקדו מבנה זיכרון מרשים ומינימלי זה. תוכניות יד ושם עוצבו מחדש כך שבסופו של דבר כלל המקום מבנה שמוקדש בלעדית להנצחת ששת מיליוני הנרצחים בשואה ועוצמתו נובעת מכך שאין בו דבר זולת שמות של מחנות ריכוז והשמדה, אש תמיד וקבר סמלי שטמון בו אפרם של נספים שהובא מאירופה.

7 אבא אלחנני, המאבק לעצמאות של האדריכלות הישראלית במאה ה-20, תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור (1998), עמ' 191.

רעיונות ראשונים להקמת יד ושם לפני קבלת חוק יד ושם

מרדכי שנהבי, איש השומר הצעיר ועסקן התנועה הקיבוצית, הציע למנהליו בקרן קיימת לישראל להקים בארץ ישראל יד וזכרון ליהודים קורבנות השואה כבר בקיץ 1942, עוד קודם שהתבררה ההשמדה של יהודי אירופה במלוא היקפה.⁸ הוא הציע להכריז "על מפעל עם לזכר חללי המלחמה הנוכחית", "גן-עם" שיוקם על שטח של לפחות 2,000 דונם באזור הקלאי, ובמרכזו "מוסד בניין, שיכלול בתוכו ציון שמותיהם של כל החללים וההרוגים היהודיים בכל ארצות תבל". בתוך בניין זה ובקרבנו ייבנו "פנילונים [ביתנים] לתולדות גבורת העם בכל הדורות", מוזיאון וכן "בית קברות סמלי למתים בגולה".⁹ במסמך נוסף הוא הציע כי במוקד אתר הזיכרון יעמוד "ביתן הנעדרים", שיוקדש לזיכרון נספי השואה ויופקדו בו ספרי זיכרון שבהם יישמרו שמותיהם של הנספים ויהיו בו "הציונים המיוחדים" – סמלים שונים שייתרתו על קירותיו. "בנין זה, עליו להיות מונומנטלי" קבע שנהבי, "עליו לתת ביטוי לגודל השואה שבאתנו ולשמש אות לדורות לכוח-הרצון לקיום שחי בעם". הוא הוסיף כי הבניין ישמש "מרכז, שסביב לו יקומו מוסדות ומפעלים שימשו צנורות נוספים לחזוק הרוח הלאומית וכושר פעילותה של הקהילה",¹⁰ שאת תמיכתה במפעל ביקש לגייס.

שנהבי הבין כי כדי להגשים את רעיונו להקים מוקד הנצחה לשואה ולגבורה בארץ ישראל עליו להסתייע באיש מקצוע, ולכן פנה אל האדריכל החיפאי מוניו וינרויב (גיתאי).¹¹ וינרויב הכין איור ארכיטקטוני של "ביתן הנעדרים" – מגדל אבן עגול ניאוקלאסי. למגדל זה, מעין מאוזוליאום שעומד בראש גבעה רמה, תוכננו שלוש קומות. החלל הפנימי של המגדל נועד להיות פשוט ונעדר עיטורים, למעט מגן דוד סמלי ששורטט במרכז הרצפה העגולה ובמוקדו אש תמיד. בחלק מרוחק יותר של האולם תוכנן להציב מצבה מוארכת – "קבר קורבן אלמוני" סמלי.¹²

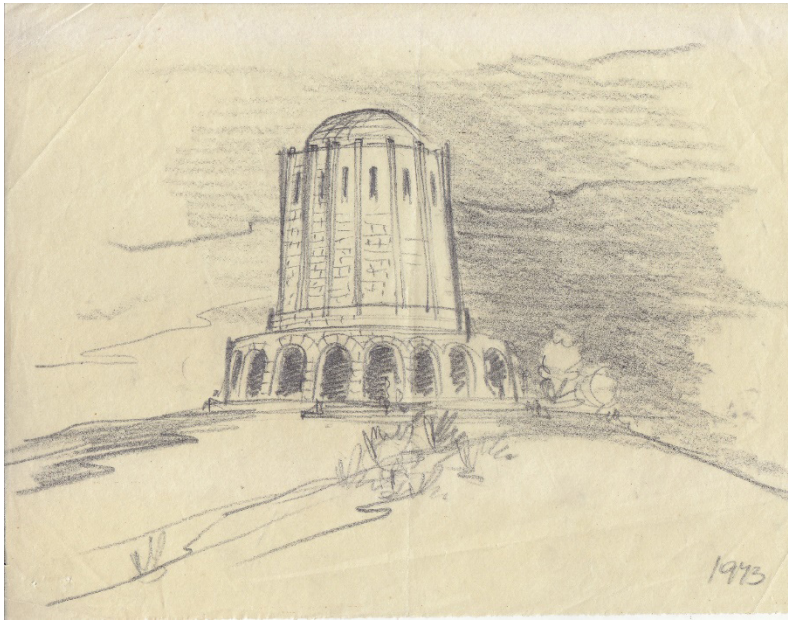
8 לביוגרפיה של שנהבי ראו: תיק מרדכי שנהבי, ארכיון משמר העמק (אמ"ה); דוד זית, החולם והמגשים: פרקי חייו של מרדכי שנהבי (שני כרכים), גבעת חביבה: יד יערי (תשס"ו-תשע"ו) [חלק ב של הספר נכתב בידי יזהר בן נחום]; ברוג, יד ושם – למי, עמ' 62-63.

9 מרדכי שנהבי, "קיום למפעל עם", ספטמבר 1942, איז"ש, AM1 287.

10 מרדכי שנהבי, "הצעה המוגשת להנהלת הלשכה הראשית של קק"ל", 18 בינואר 1943, אמ"ה, ש-29.

11 ריצ'רד אינגרסול, מוניו גיתאי וינרויב: ארכיטקט באוהאוס בארץ-ישראל, תל אביב: בבל (2009), עמ' 228-235 Winfried Nerdinger (ed.), *Munio Weinraub, Amos Gitai Architektur und Film in Israel*, 235 Munich: Edition Minerva (2008), pp. 10-17.

12 איורים על נייר פרמנט, 1943, לא התומים, ארכיון השומר הצעיר (אש"צ), 3-95, 7 (1). הייחוס של שרטוט מגדל זה לווינרויב מסתמך על קשר נסיבתי ואיננו ודאי.

איור על נייר פרגמנט, 1943, לא חתום, אש"צ, 95-3. 7 (1)

בקונגרס הציוני שהתכנס בלונדון לאחר סיום מלחמת העולם השנייה הוחלט להקים בארץ ישראל את "יד ושם לגולה" ועל ביצוע המשימה הופקד הוועד הלאומי.¹³ שנהבי, שנמנה עם "המוכירות הפעילה" של יד ושם, עסק בו בזמן במציאת מימון למוסד ובפיתוח תפיסת הזיכרון וההנצחה שלו. כעת הציע כי במוקד יד ושם יעמוד "היכל זיכרון" שבו יישמרו ספרי זיכרון ו"ציונים מיוחדים" שייכתבו בהם שמות הנספים. על יד ושם והיכל הזיכרון להיות מוגומנטליים בהיקפם ובצורתם, הדגיש שנהבי, וספק הזכיר ספק הזהיר: "לא די לנו הפעם בסמלים. לא די לקרוא שמות קהילות הרוסות על ישובים חדשים. לא די לנטוע חורשות, או שדרות לזכר החללים. לא די בהקמת ארכיונים לגולה, אף לא די בהנצחת קהילות נבחרות או אישים דגולים ב'ספרי הזיכרון' המיוחדים". הוא הציע "אולם סגור עגול" שבמרכזו "מצבה לקורבן האלמוני" ובהיקפו עשרים

13 מרדכי שנהבי, "מפעל ההנצחה 'יד ושם לגולה'", 2 במאי 1945, איו"ש, AMI 287. בתחילה הוצע לקרוא למפעל "יד לגולה הנחרבת", אך בשנת 1945 שונה השם ל"יד ושם" לגולה הנחרבת, עלי-פי ישעיה נו, ה: "ונתתי להם בתי ובחומותי יד ושם". לא שנהבי הגה את השם הזה, אלא מנהל המחלקה הדתית בקק"ל, הרב משה בורשטיין; "הודעה אישית של מ. שנהבי", על המשמר, 18 בינואר 1960. מאוחר יותר נקבע כי שם המוסד יהיה "יד ושם" ומתחתיו "לחללי ההשמדה ולמורדי הגטאות לקהילות ישראל הכרותות ללוחמים ולנופלים במערכות מלחמה למנדבים בעם". פרוטוקול מישיבת הנהלת יד ושם, 25 בפברואר 1946, אש"צ, 95-3. 18 (5).

תאי הנצחה שיוקדשו לארצות ההשמדה ועל קירותיהם לוחות ששמות מיליוני הקורבנות חקוקים בהם על־פי חלוקה גיאוגרפית.¹⁴

בהמשך שנת 1945 השתנתה תפיסתו של שנהבי לגבי צורת היכל הזיכרון, ובמקום אולם סגור הציע לבנות במדרון מבנה בעל חזית פתוחה שבמרכזו, כמו בתוכנית הקודמת, "מצבה לקורבן האלמוני" ומשני צידיה עשרים תאי הנצחה לארצות ההשמדה.¹⁵ נראה כי הושפע מצמד האדריכלים מוניו וינרויב ואל מנספלד שהכינו בעבורו מתווה אדריכלי ראשון ליד ושם, שפורסם באמצע שנת 1946.¹⁶

מוניו וינרויב ואל מנספלד, "יד ושם", תרשים תיאגרמתי של המפעל, 1:5000, מאי 1946, אש"צ, 95-3. 7 (1). החץ מצביע על מיקום היכל הזיכרון

המתווה חשף בפעם הראשונה לפני הציבור היהודי בארץ ישראל ובתפוצות את אתר הזיכרון העצום שהיה אמור להיבנות באזור מעלה החמישה. במרכז מפעל ההנצחה הציבו האדריכלים את היכל יזכור, מבנה חצי מעגלי שהקיף את כיכר הכינוסים הרחבה שתכננו. ההיכל היה אמור להיבנות מתאי הנצחה שווים בגודלם שבהם יישמרו פנקסי הקהילות. פנקסים אלו יכילו את שמות הנספים, ואילו על גבי לוחות הציון שעל הקירות יחקקו את שמות הקהילות שהושמדו. סָטִיו שיימתח לאורך המבנה החצי מעגלי יפתח אל כיכר זיכרון ויאפשר תנועה בין התאים

14 מרדכי שנהבי, "יד־ושם" לגולה הנחרבת", 22 ביולי 1945, אצ"מ, J1-3610.

15 מרדכי שנהבי, "יד־ושם" לגולה הנחרבת", 22 בדצמבר 1945, אצ"מ, S53-1671.

16 מוניו וינרויב ואל מנספלד, "יד־ושם", תרשים תיאגרמתי של המפעל, 1:5000, מאי 1946, אש"צ, 95-3. 7 (1);

מרדכי שנהבי, "הנחות ומספרים לבירור תוכנית יד־ושם", 16 בפברואר 1947, אמ"ה, ש-29, 1.

ובין חלקיו של היכל הזיכרון. אפר קדושים שיובא מאתרי ההשמדה, הציע שנהבי, ייטמן בהיכל הזיכרון.

התוכנית הייתה מרשימה מאוד, אך ליד ושם היו קשיים ארגוניים וכספיים רבים ואליהם הצטרפו גם הבעיות התכנוניות המורכבות. התוכניות לבניית יד ושם התקדמו בעצלתיים, ולקראת סוף שנת 1947 אף התגבר החשש כי המקום שנבחר לשם כך, סמוך למעלה ההמישה, לא ייכלל בתחומי המדינה העברית העתידה לקום.¹⁷ לאחר שירדה מן הפרק ההצעה לבנות את מפעל הזיכרון בהר הצופים, סמוך לאוניברסיטה העברית, הוצע לאתר שטח מתאים למטרה זו בקרבת קיבוץ רמת רחל, מדרום לירושלים.¹⁸

בשלב זה הוכן גם מתווה חדש ליד ושם, הפעם פרי תכנונו של צוות מורחב של ארבעה מהבולטים שבאדריכלים היהודים בארץ. מלבד וינרויב ומנספלד הצטרפו עתה אל צוות התכנון גם אריה שרון ואריה אלחנני.¹⁹ התוכנית שהכינו הייתה מצד אחד המשך של המתווה שהכינו ב-1946 וינרויב ומנספלד ומושפעת מהצעותיו ומהשקפתו של שנהבי על ההנצחה והזיכרון של השואה והגבורה. מצד שני היא הייתה יצירה אדריכלית חדשה, שעוצבה בהתאם לתפיסות שהכניסו האדריכלים החדשים. ברום רחבה ריבועית מוגבהת מסביבתה הם תכננו מול היכל הגבורה את היכל יזכור – מבנה דו־קומתי מרובע, מעוטר בפתחים רבים, שמעליו מתנוססת כיפה גדולה. תוכנית הקרקע של המבנה כללה חלל מרכזי גדול שממנו נפתחו פתחים לחדרים צרים ומוארכים, תשעה־עשר במספר, שאפשר שנועדו לשמירת ספרי הקדושים ובהם שמות הנספים. הקומה העליונה של היכל יזכור תוכננה כחלל ריבועי פתוח, ריק מבנייה, אך קשה לדעת מה היה אמור להיות תוכנו ותפקידו.

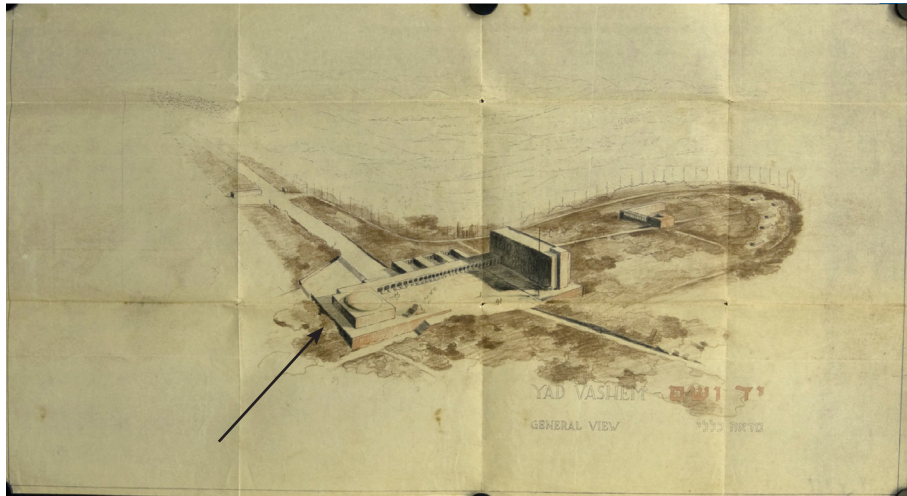
תוכנית רמת רחל, כמו קודמותיה, לא יצאה אל הפועל. חילוקי הדעות שאפיינו את פעילות יד ושם בשנות הארבעים סיכלו בינתיים את הקמתו של אתר ההנצחה, ונוספו עליהם המאבק על הקמת המדינה והקשיים הביטחוניים והכספיים הכרוכים בו. גם המחויבות אין קץ של שנהבי והדבקות שלו במשימה לא היה בהם כדי להוציא לפועל את הרעיון של הקמת יד ושם, ומשרדי הארגון בתל אביב ובירושלים נסגרו. בתחילת 1951 הודיע דוד רמז, שר החינוך והתרבות, לראש הממשלה דוד בן־גוריון על התפטרות מרכז יד ושם ועל העברת האחריות לעתיד המפעל לידי מדינת ישראל.²⁰

17 תזכורת מפגישה בין שנהבי לבין ויץ, 7 בספטמבר 1947, איו"ש, AM1 146.

18 "חות דעה בענין השטח המתאים למפעל 'יד ושם'", פברואר 1948, איו"ש, AM1 27.

19 "יד ושם", שרטוט איווומטרי וצבעוני, ללא תאריך, אש"צ, 95-3. 7 (1) "יד ושם", 1:500, תוכנית נייר מקופלת, שם; "יד ושם", 1:500, שם. שרון ואלחנני הצטרפו לווינרויב ולמנספלד באוגוסט 1947, ובאמצע 1948 צורף לצוות גם בנימין אידלסון.

20 דוד רמז אל ראש הממשלה, 15 בפברואר 1951, אצ"מ, KKL5/17418.

"יד ושם: מראה כללי", אש"צ, 95-3, 7 (1). החץ מצביע על היכל הזיכרון

תהליך הקמת יד ושם לאחר קבלת חוק יד ושם וההתמקדות בתכנון היכל הזיכרון

השינוי המיוחד במעמד יד ושם הגיע בשנת 1953, כשחוקקה הכנסת את חוק יד ושם. בחוק זה נקבע, בין היתר, כי תפקיד יד ושם "לאסוף אל המולדת את זכרם של כל אלה מבני העם היהודי שנפלו ומסרו את נפשם, נלחמו ומרדו באויב הנאצי ובעוזריו ולהציב שם וזכר להם, לקהילות, לארגונים ולמוסדות שנחרבו בגלל השתייכותם לעם היהודי".²¹

פרסום החוק והקמת רשות הזיכרון אפשרו עתה לעושים במלאכה להתמקד במשימתם ולהתחיל בבניית הר הזיכרון. שר החינוך והתרבות דאז, פרופ' בן ציון דינור, נבחר ליושב ראש יד ושם, הוקמה הנהלה ונקבע המקום שבו יוקם אתר הזיכרון – באחד הרכסים במערב ירושלים, צמוד להר הרצל.²²

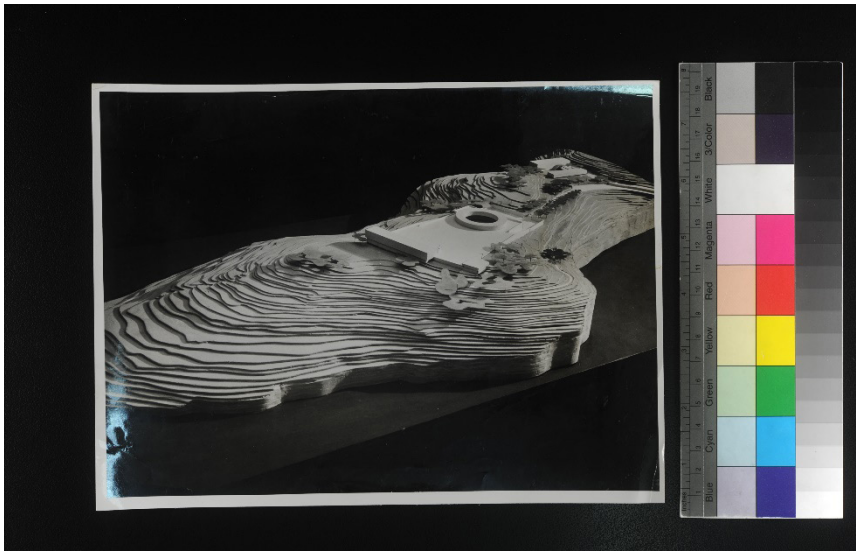
עצם הבחירה במקום זה והצורך לבנות שם חייבו את אדריכלי המוסד לדון בתפיסת ההנצחה של השואה והגבורה ולדייק בניסוחה. סדרת התוכניות שהכין צוות האדריכלים בתקופה זו, אמצע שנות החמישים, מעידה על התהליך המורכב שעברו עד שהגיעו לרעיון למקד את זיכרון השואה במבנה אוהל יזכור.²³

21 חוק זכרון השואה והגבורה – יד ושם, התשי"ג-1953, ספר החוקים 132, י"ז באלול תשי"ג, 25 באוגוסט 1953.

22 זיכרון דברים, 11 באוגוסט 1953, אצ"מ, S41/468.

23 "יד ושם", אוגוסט 1954, אש"צ, 95-3, 7 (1); ללא פרטים נוספים, שם; "יד ושם" [כך], 12-444, ללא תאריך וללא שמות היוצרים, שם; תצלום של תוכנית, ללא תאריך וללא שמות יוצרים, שם; כמו כן ראו תצלום אוויר

כמו בתוכנית רמת רחל, גם הפעם תכננו האדריכלים את מרחב הזיכרון ביד ושם כרחבה מוגבהת מסביבתה שבמוקדה יוצבו זה מול זה שני היכלות, האחד שמוקדש לזיכרון השואה (היכל יזכור) והאחר לגבורה (היכל הגבורה). שביל יוליך את המבקרים אל חצר פנימית תת־קרקעית של היכל הזיכרון לשואה. על־פי התוכנית היה היכל הזיכרון אמור להיות בניין מונומנטלי עצום, גדול במיוחד, פתוח לשמיים, ובמרכזו "בור השואה". במוקד הבור יעמוד נר התמיד, שיתגלה לעיני המבקרים רק כאשר יצאו מחשכת המבנה אל החצר המוארת מלמעלה.²⁴ בקומה התחתונה תוכנן להקים מוזיאון, ואת הקומה העליונה, שתחולק לעשרים חלקים שווים, תוכנן להקדיש לקהילות שהושמדו בשואה. האדריכלים החליטו כי היכל השואה ייבנה "אבני בזלת ובכניסה תהיינה אבנים ענקיות שתיצורנה רושם של משהו קדמוני מאד".²⁵

תדגם של יד ושם, אש"צ, 3-59. 7 (1)

האדריכלים עסקו בעיצוב החיצוני של המבנה ואילו הנהלת יד ושם נדרשה לתוכנו. רבים נטו לשלב במבנה הזיכרון כתובות, פסיפסים ועיטורים נוספים שידגישו את האובדן הכבד ואת השמדתן של הקהילות ושל היחידים בשואה. אך היו שסברו כי יש לפשט הרבה יותר את ביטויי הזיכרון ולבנות את מבנה הזיכרון מבלי להשתמש ב"פרוזאיקה" ובכתובות.

שעליו מפורטת התוכנית, ללא פרטים, אמ"ה, ש-29, 2; תצלומים של דגם של יד ושם, אש"צ, 95-3. 7 (1); "שטח תכנון עיר ירושלים: תכנית בנין ערים מפורטת", שם.

24 הדיון: פרוטוקול משיבת ועדת הבנייה והתכנון, 3 בינואר 1955, אש"צ, 95-3. 17 (2); התוכנית: "שטח תכנון עיר ירושלים: תכנית בנין ערים מפורטת", הוגשה לאישור ב-15 בספטמבר 1955, שם, 95-3. 7 (1).

25 פרוטוקול מסימפוזיון שכינסה הנהלת יד ושם, 10 ביוני 1956, אש"צ, 95-3. 17 (2).

לעומת העיסוק הנרחב בצורה ובתוכן של היכל השואה, הטיפול האדריכלי בהיכל הגבורה נשאר שולי למדי.²⁶ לכן היו גם שביקרו את הנהלת יד ושם על שלא ערכה דיון עקרוני על אופי מבני הזיכרון, תפקידם וצורתם. "היכל לשם מצבה מוכרח לכלול בתוכו תוכן מתאים", קבע יובילר וביקש כי הנהלת יד ושם תקבל החלטה ש"היכל קדושים" שייבנה בהר הזיכרון יוקדש ל"מטרה חינוכית ולא מטרת תפארת שזאת היא נטייתם של האדריכלים".²⁷

בעקבות ביקורת זו ונוכח תחושת האחריות וההכרה שהנהלה זקוקה לבסיס תמיכה ציבורי רחב, כינס דינור בשנת 1956 שני סימפוזיונים לדיון בעתיד הבנייה ביד ושם ובדרך המתאימה להביא את "יסודות ההנצחה לביטוי ארכיטקטוני".²⁸ בדיעבד התברר כי לדיונים הנוקבים שהתנהלו בכינוסים אלו, בהשתתפות אדריכלי יד ושם, אנשי רוח ונציגים של ארגונים שונים, היה משקל מכריע בעיצוב הר הזיכרון.²⁹

רבים מהמשתתפים בכינוסים סברו שעל היכל הזיכרון להיות "פשוט בתכלית הפשטות, בלי תפאורה", כדי שהמבנה עצמו יהיה סמל ש"כל מי שיכנס לתוכו יזועזע ויעמוד בדומיה וחרדת קודש" וכדי שהמבקרים במקום יהיו חייבים לחשוב על "האימפליקציות שבדבר". אין צורך בכתובות, רשימות או קטעים של תפילות שייחקקו על גבי הקירות, הוסכם, שכן "ביטוי כזה לא יאמר דבר ולא יזעזע את בני הדור השני ואף לא את אלה שעברו את השואה ושכחוה". המשתתפים גם היו תמימי דעים שהמרכיב העיקרי במבנה הזיכרון או סמוך לו חייב להיות קבר סמלי שבו ייטמן אפר "היהודי האלמוני שהושמד או נפל". הדרך הנכונה להתמודד עם ניתוקו וריחוקו הפיזי והסמלי של הר הזיכרון מארצות ההשמדה באירופה תהיה "לקדשו" באמצעות קבר סמלי זה. עוצמת המקום תושג, כך הם קיוו, באמצעות שילוב בין פשטות המבנה ובין הקבר.³⁰

בסוף שנת 1956 הגישו אדריכלי יד ושם את תוכניתם המעודכנת ליד ושם, לאחר שאימצו רבות מהמלצות הסימפוזיונים והנהלה. הוחלט כי בניין הזיכרון העשוי אבני בזלת יהיה מעגלי, כדי לתת משקל שווה לכל ארצות ההשמדה. מבנה זה לא יהיה פתוח לשמיים כמו שהוצע בעבר, אלא יכוסה בכיפה שטוחה שתישען על שישה סומכים. במוקד המבנה יעמוד נר תמיד ולידו ייקבע קבר שבו ייטמן אפר קדושים.³¹

26 ש.ם

27 מרק יובילר אל בן ציון דינור, 6 במאי 1956, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי (אמתע"י), CC 18567.

28 סיכום החלטות ישיבת ועדת בניין, 17 ביולי 1955, איו"ש, AM1 448.

29 שטאובר, הלקח לדור, עמ' 159-170.

30 סיכום שני הסימפוזיונים שכינסה הנהלת יד ושם, ללא תאריך, אש"צ, 95-3, 17 (2).

31 החלטות שנתקבלו בישיבת הנהלת יד ושם, 8 באוגוסט 1956, אצ"מ, S23/1014; מכתב מאת חמשת האדריכלים

אל הנהלת יד ושם, 23 בדצמבר 1956, אצ"מ, S115/537.

איסוף אפר קדושים להר הזיכרון

הרעיון לאסוף אפר קדושים ולהטמינו ביד ושם עלה כבר במחצית השנייה של שנות הארבעים,³² בימים ששנהבי והנהלת יד ושם החלו לעסוק בשאלת עיצוב הזיכרון שם. בעת ההיא לא רק התבררו עוצמת השואה והיקפה הנוראי אלא גם התגלו ערמות אפר שנותרו באתרי ההשמדה והתעוררו שאלות אשר לשימוש בו לצורכי הנצחה.³³

יד ושם לא היה הגורם היחיד שעסק בשאלות אלו. שרידים כאלו הוטמנו בכמה מקומות בארץ ישראל, ובד בבד הציעו כמה גורמים להביא במאורגן ארצה שרידים שונים.³⁴ העיסוק בנושא זה התרחב מאוד לאחר הקמת מדינת ישראל, כאשר הוטמנו מטעני אפר בבתי קברות ברחבי הארץ ובמרתף השואה שבהר ציון.³⁵

באמצע 1956, ממש בשעה שהנהלת יד ושם התלבטה בשאלת דמות הזיכרון ביד ושם, הציע הרב אברהם חיים שאג, חבר כנסת ונציג המועצה להנצחת החייל ביד ושם, כי יד ושם יקבל עליו את האחריות להבאת האפר מאירופה ולקבורתו בהר הזיכרון. שאג טען כי מדינת ישראל בכלל ויד ושם בפרט מחויבים "במובן הלאומי" לאסוף את אפר הנספים "ולהעבירו לקבורה ולצרפו לאדמת הקודש הזאת". הוא הוסיף כי "אפר קדושים שהוא מסמל ראשונה את הטרגדיה הגדולה, את השואה במלוא מובן המילה [...] האפר הזה טעון קבורה להלכה, קבורה ממש".³⁶

32 מרדכי שנהבי, "הנחות ומספרים לביורור תוכנית 'יד ושם'", 16 בפברואר 1947, **אמ"ה**, ש-29, 1.
 33 Jean-Marc Dreyfus, "The Transfer of Ashes after the Holocaust in Europe, 1945-1960", *Human Remains and Violence* 1, 2 (2015), pp. 21-35; Insa Eschebach, "Soil, Ashes, Commemoration: Processes of Sacralization at the Former Ravensbrück Concentration Camp", *History and Memory* 23, 1 (2011), pp. 131-156; Hasia Diner, *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945-1962*, New York: New York University (2009), pp. 24-44.

34 ראו למשל: יהודית תידור-באומל, "זכרון עולם: תפילות וימי אבל לאחר השואה לזכר קרבנות השואה", סיני קא (תשמ"ח), עמ' רעא-רפד; "תיבת אפר ממחנה חלמנו תובא לקבורה בת"א", **ידיעות אחרונות**, 9 בספטמבר 1946.

35 ראו למשל: "לווית אפר קדושים", **הצפה**, 10 ביוני 1947; "לזכר קדושי לידה", **דבר**, 1 בספטמבר 1947; דורון בר, "בין מרתף השואה ליד ושם: אפר קדושים כמוקד קדושה", **יד ושם – קובץ מחקרים לה**, 1 (תש"ע), עמ' 159-182.
 Doron Bar, "Between the Chamber of the Holocaust and Yad Vashem: Martyrs' Ashes as [a Focus of Sanctity]", *Yad Vashem Studies* 38 (2010), pp. 195-227.
 Adam S. Ferziger, "Ashes to Outcasts: Cremation, Jewish Law, and Identity in Early Twentieth Century Germany", *AJS Review* 36, 1 (2012), pp. 71-102; idem, "Foreign Ashes in Sovereign Space: Cremation and the Chief Rabbinate of Israel, 1931-1990", *Jewish Studies Quarterly* 23, 4 (2016), pp. 290-313.

36 החלטות שנתקבלו בישיבת הנהלת יד ושם, 26 ביוני 1956, **ארכיון המדינה (אה"מ)**, חצ-1/151; הציטוט הוא מפרוטוקול הסימפוזיון שכינסה הנהלת יד ושם, 15 ביולי 1956, **אש"צ**, 95-3, 17 (2).

רבים מחברי הנהלת יד ושם תמכו בהצעה זו וסברו כי שילוב האפר בהר הזיכרון יהפוך את המקום ל"נקודה מרכזית לעם היהודי לא פחות מאשר הכותל המערבי".³⁷ ההנהלה דנה פעמים אחדות בשילוב האפר באתר הזיכרון ובשאלה אם על המוסד לזיום בעצמו איסוף שרידים אלו כדי להביאם לקבורה בירושלים.³⁸ היו שחששו מפני העיסוק הנרחב מדי והמיותר בשרידי מתים, שהיה עשוי להפוך את הר הזיכרון למעין בית קברות, ופחדו מ"אלילות" שתפגע בסמליות של יד ושם. אך לאחר כינוס הסימפוזיונים ובעקבות החלטה שקיבלה הנהלת יד ושם, החלה רשות הזיכרון לעסוק בשאלת הדרך המתאימה לאיסוף האפר והעברתו לירושלים והמקום הראוי לקבורתו בהר הזיכרון.

הנהלת יד ושם קיבלה את המלצותיה של ועדה שהוקמה כדי לבדוק סוגיה זו.³⁹ הוחלט כי יד ושם יפנה למשרד החוץ ויבקש שנציגיו באירופה יחפשו אפר בהתאם לרשימת מחנות ומקומות שיכין יד ושם כדי להביאו לקבורה בישראל. התקווה הייתה שהאפר ייקבר בהר הזיכרון ביום הזיכרון לשואה (כ"ז בניסן) בשנת תשט"ו, במקביל לחנוכת מבנה ההנהלה והארכיון של יד ושם, כדי שהטקס יִקָּבַע בציבור הישראלי את סמליותו של יד ושם ואת מעמדו כאתר הנצחת השואה המרכזי במדינת ישראל.⁴⁰

אפר קדושים החל להגיע ליד ושם כעבור חודשים אחדים. מאיר תובל, ציר ישראל בבוקרשט, העביר לארץ שקית אפר מאושוויץ. הוא הדגיש כי תכולת השקית אושרה ונחתמה על-ידי אחד מרבני הונגריה.⁴¹ וילהלם קרל, מנהל משרד הקהילה היהודית בווינה, העביר לידיו של הקונסול הכללי של ישראל שם צנצנת של אפר קדושים ממאוטהאוזן. לצנצנת התלווה אישור שהנפיקה הקהילה היהודית בווינה שהאפר הוא של אסירים יהודים שנספו שם.⁴² צירות ישראל בוורשה איתרה "סבון ואבקה שנעשו מגופות יהודים מושמדים".⁴³ פעילות איתור האפר נעשתה לעיתים באמצעות שליחים לא רשמיים של מדינת ישראל שפעלו ברחבי הגוש הסובייטי והועברו אליהם אפר ושרידים אחרים.⁴⁴

37 החלטות שנתקבלו בישיבת הנהלת יד ושם, 26 ביוני 1956, אה"מ, חצ-1/151.

38 פרוטוקול ישיבת הנהלת יד ושם, 21 ביולי 1958, אש"צ, 95-3. 19 (1).

39 אריה באומינגר אל שר הדתות, 2 באוגוסט 1956, אה"מ, גל-6/14913. עם חברי ועדה זו נמנו בין היתר דינור, שאג, אברהם הרמן, השופט פרופ' משה זילברג (ראש הוועד הארצי לאיסוף דפי העד של יד ושם) ואריה שפטל.

40 ישיבת הנהלת יד ושם, 7 באוגוסט 1956, אה"מ, גל-6/14913; דינור אל ד' מתת, מחלקת מזרח אירופה במשרד החוץ, 10 בינואר 1957, אה"מ, חצ-6/3108.

41 מאיר תובל, ציר ישראל בבוקרשט, אל מחלקת מזרח אירופה, 12 בפברואר 1957, אה"מ, חצ-6/3108.

42 ג' רענן, צירות ישראל בווינה, אל מנהל מזרח אירופה, 26 בפברואר 1957, אה"מ, חצ-6/3108; א' באומינגר אל וילהלם קרל, מנהל משרד הקהילה היהודית בווינה, 25 באפריל 1957, שם, חצ-7/3108: "מאשרים שאפר זה הינו של אסיר לא ידוע ממחנה הריכוז מאוטהאוזן ב-1945. האישור הינו על פי סגן נשיא הקהילה היהודית בליניץ, שמעון ויינטל, שהיה באותו זמן אסיר במאוטהאוזן ושחרר שם ואחר כך הפך ליו"ר ועדת היהודים המשוחררים באזור הכיבוש האמריקני. תתום מטעם הקהילה היהודית בווינה, 1957".

43 ש' ליבוביץ, מחלקת מזרח אירופה, אל הנהלת יד ושם, 22 בינואר 1958, אה"מ, חצ-7/3108.

44 דב מתת, מנהל מזרח אירופה, אל משה כרמיל, 14 בפברואר 1957, אה"מ, חצ-6/3108; דב מתת אל באומינגר,

פעילות יד ושם ומשרד החוץ להבאת האפר לקבורה בהר הזיכרון התנהלה בפומבי, וכשנודע הדבר בציבור התעוררה התנגדותם של גורמים דתיים להפיכתו של הר הזיכרון למעין "קבר היהודי האלמוני". כמה רבנים דרשו שכל האפר המגיע למדינת ישראל ייקבר במרתף השואה בהר ציון, שבו נטמנו שרידים כאלו כבר בשנת 1950.⁴⁵

המתיחות בין יד ושם למשרד הדתות הגיעה לשיאה בראשית 1957, כאשר ברל מארק, ראש המכון ההיסטורי היהודי בוורשה, ביקר בישראל בהומנת יד ושם. מארק הביא ארצה שבעה שקיקים ובהם אפר של יהודים שנרצחו בפולין, והנהלת יד ושם ביקשה לנצל הזדמנות זו ולהטמין את האפר בטקס ציבורי ביד ושם.⁴⁶ החוגים הדתיים התנגדו נחרצות, והעיתונים בארץ דיווחו על ההתנגשות בין דינור, הרוצה לקבור את האפר על ההר "שלו" (הר הזיכרון), ובין מנכ"ל משרד הדתות שמואל זנוויל כהנא, שרוצה לקבור את האפר על ההר "שלו" (הר ציון). "שייקה הוא (דינור) לעצמו את הניירות והדוקומנטציה להר הזיכרון אבל את הצד הדתי, את קבורת האפר, שישאיר לי להר ציון", אמר כהנא לעיתונאים.⁴⁷

דינור, שהבין את הסמליות והחשיבות של קבורת האפר בהר הזיכרון, התעקש על זכותו של יד ושם לעשות זאת. הוא טען כי הר הזיכרון כבר נתייחד כמקום הנצחה חשוב ומרכזי לשואה וכי מאחר שה"שמועה על כך נפוצה בין כל הקהילות בארצות הקודש", "אפר הקדושים" נשלח בכוונה להר הזיכרון ולכן חובה על יד ושם להביאו לקבורה שם כדת וכדין. דינור הדגיש את החלטת הנהלת יד ושם שחלקת אדמה שתוקדש לקבורת אפר הקדושים תיקבע ליד אוהל יזכור ובית הכנסת לזכר הקדושים שיוקם שם, "כי רק בדרך זו אפשר להכניס את ההנצחה למסגרת של מסורת יהודית שזו היא חובתנו", והוסיף: "אין ידושים מוסד מדעי גרידא אלא גם מוסד להנצחת קורבנות השואה. לשם כך אנו עושים את הדבר" (כלומר קוברים את האפר).⁴⁸

דינור רמז בדבריו אלו להילוקי דעות שנתגלעו אז בנוגע למקום קבורת האפר בהר הזיכרון. בתחילה סברה הנהלת יד ושם כי האפר ייקבר מראש במקום המיועד לבניית אוהל הזיכרון.⁴⁹ אחר כך שונתה ההחלטה והוצע לקבור את השרידים במקום זמני ולבדוק את האפשרות להעבירם לאחר מכן אל תוך אוהל יזכור. ההנהלה ביקשה את עצת האדריכלים במציאת מקום זמני להטמנת

24 בפברואר 1957, שם. משה כרמיל (צ'רבינסקי) עבד בתקופה זו בברית-המועצות מטעם אחד מגופי הביון של מדינת ישראל.

45 Doron Bar, "Holocaust Commemoration in Israel during the 1950s: The Holocaust Cellar on Mount Zion", *Jewish Social Studies* 12, 1 (2005), pp. 16-38.

46 "פרופ' ב. מארק בישראל", *ידיעות יד ושם* 13 (תשי"ז), עמ' 12; החלטות שהתקבלו בישיבת הוועדה האדמיניסטרטיבית, 12 בפברואר 1957, אה"מ, חצ-3108/6.

47 מ' אברך, "התנגשות בין שני הרים", *ידיעות אחרונות*, 4 במרץ 1957.

48 דינור אל זרח ורפהטיג, 18 במרץ 1957, אה"מ, גל-14913/8.

49 החלטות שהתקבלו בישיבת הנהלת יד ושם, 22 בינואר 1957, אה"מ, חצ-3108/6.

האפר,⁵⁰ וכך נעשה. המקום שאותר למטרה זו נמצא מצפון לאתר הבנייה המיועד של אוהל יזכור, במדרון המשתפל של הר הזיכרון לצד צפון.⁵¹

אך הדעות נחלקו בשאלה אם יש לבסס את מקום הקבורה הזמני ולעצבו כקבר הניצב בחוץ, מוקף בגינה ובפינות ישיבה והתייחדות, או שיש להכניס את האפר אל אוהל יזכור שהלך ונבנה ולקבור אותו שם קבורה סמלית, כפי שכבר נקבע.⁵² דעתו של יושב ראש יד ושם, שהושפע מאוד מתפיסת האדריכלים, הייתה כי מאחר ש"מטרת אוהל יזכור היא התייחדות עם זכר החללים אי אפשר להתייחד [רק] עם נר התמיד", וש"ההפרדה בין הבניין וכל תוכן מוחש יגרום [כך] לאכזבה מרה" בקרב המבקרים. הוא פסק כי יש לטמון את האפר בתוך מבנה הזיכרון וכך החליטה הנהלת יד ושם.⁵³

בעקבות ביטול החשש ההלכתי שנקשר בהכנסת האפר אל תוך אוהל יזכור,⁵⁴ התעוררו השאלות אם לבנות ברצפת אוהל יזכור מבנה מיוחד לקבורת האפר או להסתפק בפיר הטמנה בקרקעיתו, ואם יש לבנות מעין קבר לאפר כולו או להשאיר מקום לכדים נפרדים שבהם יוטמן האפר "ממקומות שנעשו לסמל".⁵⁵ בסופו של דבר הוחלט כי האפר ייקבר בתיבה אחת, שתונח בצורה שתמנע דריכה עליו, ולקהל המבקרים לא תהיה גישה אליו. תוכנית הקבר הוצגה לקראת סוף 1960: נקבע כי האפר ייטמן בכרך ברצפת המבנה, 40 סנטימטר עומקו, 70 סנטימטר רוחבו ו-120 סנטימטר אורכו, שיכוסה במצבה הניתנת להזזה.⁵⁶

מהיכל הזיכרון לאוהל יזכור

ההחלטה לקרוא למונומנט הזיכרון המרכזי ביד ושם "אוהל יזכור" התקבלה בשלב מאוחר יחסית בתהליך ההקמה של הר הזיכרון. שם זה מבטא את שאיפתם של ראשי יד ושם ושל אדריכלי הר הזיכרון לקשר בין יד ושם ובין העבר הקמאי של עם ישראל ואוהל מועד – המשכן ששימש את

50 משה וינד אל באומינגר, דיווח על בקשה מאריה שרון לסייע באיתור מקום מתאים, 14 בפברואר 1957, איו"ש, AMI 448. ראו: תרשים סכמתי וכללי של הר הזיכרון (מ' 17 בפברואר 1957).

51 מקום הקבר הזמני מצוין ב: "ידי'ושם", אש"צ, 95-3. 7 (1), וכן ב: "שינוי תוכנית ביהכ"נ 29.4.1958", קנ"מ 1:200, חתומים חמשת האדריכלים, שם. ראו גם: "ישיבת הועדה המשותפת של חברה קדישא וידי'ושם לבעיית קבר אפר הקדושים", 25 במאי 1958, אה"מ, גל-14913/6.

52 זיכרון דברים של ישיבת ועדת הבנייה, 1 באפריל 1958, אצ"מ, KKL5/24136.

53 פרוטוקול של ישיבת ועדת הבנייה, 16 ביולי 1959, אמתעי, CC 18540; החלטות שנתקבלו בישיבת הנהלת יד ושם, 28 ביולי 1959, אצ"מ, S64/44/2.

54 שלמה יוסף זווין אל אריה קובובי, 30 ביולי 1959, אמתעי, CC 18551a. הרמב"ם פסק כי "אם נשרף עד שנתבלבלה צורת תבניתו – טהור". ספר טהרה א: הלכות טומאת מת (רמב"ם לעם יב), מפורש על-ידי משה רייך, ירושלים: מוסד הרב קוק (תשכ"ב), פ"ג, ט, עמ' יט. בשנת 1973 פנה יד ושם לרב ידידיה פרנקל, הרב הראשי של תל אביב דא, בבקשה לחדש את ההיתר מאחר שההיתר הכתוב של הרב זווין אבד.

55 החלטות שהתקבלו בישיבת הנהלת יד ושם, 27 באוקטובר 1959, אה"מ, גל-1638/3.

56 שרטוט של הסרקופג ברצפת אוהל יזכור, איו"ש, AMI 346; אוהל יזכור, סרקופג להטמנת אפר הקדושים על יד נר התמיד, 20 בדצמבר 1960, שם, AMI 351.

בני ישראל בנדודיהם במדבר. כמו רכיבים רבים אחרים בהנצחה ביד ושם, התהליך הממושך של שינוי שם המונמנט הזה משקף את הלבטים שליוו את גיבוש תפיסת הזיכרון ואת השינוי שחל בהבנת המבנה, מהותו וסמליותו.

בתקופה המוקדמת של יד ושם, בשנות הארבעים, הייתה המילה "היכל" המילה השגורה לתיאור מבני הזיכרון שלו והיא שימשה לסירוגין בצירופים "היכל הזיכרון", "היכל השואה" ו"היכל יזכור". בתוכניות יד ושם ובדיוני ההנהלה נזכרו גם הצירופים "היכל הגבורה" או "היכל חזק", שבו ירוכזו שמות כל "חיילי ישראל אשר השתתפו במלחמה האחרונה". כמו כן נזכרו הביתן לתולדות ישראל שנקרא "אולם התחייה"; היד לכבוד חסידי אומות העולם שכונתה "פדיון וגומל"; ו"בית עקד ידושם, בו ירוכזו פנקסי קהילות ישראל הכרותות וכל התעודות הנוגעות להשמדה ולהשתתפות היהודית במלחמה".⁵⁷

השימוש במילה היכל לתיאור מבני הזיכרון נמשך גם לאחר הקמת מדינת ישראל וייסוד יד ושם. לקראת טקס יום השואה והגבורה שנערך בשנת 1954 ביער הקדושים, כאשר הכריזו ראשי יד ושם על המוסד כעל הרשות הממלכתית הבלעדית במדינת ישראל האמונה על הנצחת זיכרון השואה, הם הצהירו כי אחת ממטרות המוסד תהיה "הצבת היכלי ידושם בירושלים", היכלים ש"עולי רגל מכל העולם יתייחדו [בהם] עם זיכרון מעונינו הקדושים ולוחמינו הגיבורים".⁵⁸ דינור, יושב ראש יד ושם, שנאם בטקס ביער הקדושים, קבע כי "בעצרת עם זו אנו נכריז על ראשית פעולתו של ידושם בהתאם לחוק ידושם שהתקבל בכנסת". הוא דיווח כי "ראשית כל תקיים ידושם את הצו של 'כתוב זאת לזיכרון בספר'", והוסיף: "גם 'אבני זיכרון' נציב. נקים היכלי זכרון לקידוש השם ולמלחמות הגבורה. היכלי זכור לבתי כנסת".⁵⁹

אך במחצית השנייה של שנות החמישים שינו ראשי יד ושם והאדריכלים את שמות מבני הזיכרון, והמבנה העיקרי להנצחת השואה כונה עתה "אוהל". דומה כי ההחלטה על כך התגבשה במהלך הסימפוזיונים שכינס דינור בשנת 1956. כאשר פתח דינור את הסימפוזיון השני על העתיד האדריכלי של יד ושם והציג את הדילמות שביקש להעמיד במרכז הדיון הוא קבע: "אנחנו רוצים שאותו מבנה זיכרון יהיה סמלי ובצורתו יהיה כמו אוהל זיכרון". משה קול, חבר הנהלת המוסד, הציע באותו דיון למצוא שם אחר לבניין הזיכרון לשואה, שכן "כאשר מצרפים את המילה 'היכל' למילה 'שואה', הרי זה תרתי דסתרי".⁶⁰

מאז החלו ראשי יד ושם להשתמש יותר ויותר במילה אוהל לתיאור מבנה הזיכרון, והשינוי הזה דווקא קומם את שנהבי, שבשלב זה הפך להיות אופוזיציה לוחמת להנהלת יד ושם. "ודאי יש לו טעמים ארכיטקטוניים שאוהל זה משהו יותר מהיכל, ואוהל יותר מתאים לזכר שישה מיליונים מאשר היכל", טען כנגד שביעות הרצון של אלחנני מהחלפת השם "היכל יזכור" ב"אוהל יזכור".

57 רשימת המונחים בתוכניות יד ושם, 6 באפריל 1947, איו"ש, AMI 27.

58 "אל בית ישראל בציון ובתפוצות", 23 במאי 1954, אש"צ, 95-16.3.6.

59 "עצרת עם לזכר השואה התקיימה בשטח יער הקדושים", 29 באפריל 1954, אה"מ, גל-1087/2.

60 פרוטוקול הסימפוזיון שכינסה הנהלת יד ושם, 15 ביולי 1956, אש"צ, 95-17.3.2.

אך "האם כבר צריך להרכין ראש בפני מציאות זו וביד-יושם צריך להגניב אלמנטים של הנצחה? מדוע שונה מבנה יזכור לאוהל פעוט וקטן כזה?"⁶¹ שנהבי גם זעם על שינוי צורתו של היכל יזכור מעגול למרובע (ועל כך להלן) ותבע למצוא פתרון לתאי הזיכרון לארצות ההשמדה "תוך הבטחת השמירה על ייחוד כל תא והאפשרות להתייחדות בכל אחד ואחד".⁶²

על אף ביקורת זו, כאשר הרצה אלחנני בשנת 1958 לפני משתתפי המועצה העולמית הרביעית של יד ושם, הוא הביע שביעות רצון מביטול השם "היכל יזכור" והסביר כי "המונח אוהל מתאים יותר לצורך זה" וכי גם "צורתו הפנימית של המבנה צורת אהל לו". יוסף ויץ, חבר דירקטוריוני קק"ל ויד ושם, הבטיח כי מבנה הזיכרון ייעשה במהרה "אוהל מועד" לכל עם ישראל.⁶³

בניית אוהל יזכור ושאלת עיצובו הפנימי

בסוף שנת 1957 סיימו חמשת האדריכלים את עבודתם והעבירו ליד ושם את תוכניתם המעודכנת למבני הזיכרון.⁶⁴ התוכנית אומנם כללה רכיבים רבים של הרעיונות שהועלו כבר בשנות הארבעים, אך היא הייתה בעיקר יצירה חדשה ומודרנית, מותאמת לרוח התקופה.

גרם מדרגות רחב וארוך נועד להוליך את המבקרים אל רום רחבת הכינוסים ואל אוהל יזכור, שהיה עתה המבנה היחיד שבה והתנשא לגובה של שמונה מטרים מעליה.⁶⁵ התוכנית לבנות את מבנה הזיכרון בצורה מעגלית שונתה, והוא תוכנן עתה כמרובע שווה צלעות, שאורך כל דופן שלו עשרים ושבעה מטרים. קירות המבנה נועדו להיבנות מאבני בזלת, וגגו – בטון.

חודשים מספר לאחר מכן כבר החלו עבודות ההקמה של המתחם. פני השטח נחפרו ומעליהם הלכה ונבנתה כיכר הזיכרון. בחלקה המזרחי החל להיבנות אוהל יזכור, ואילו בצידה המערבי נקבע מקומו של בית הכנסת של יד ושם.⁶⁶ את מערך הנצחה הזה היה אמור להשלים גלעד זיכרון לגבורה, כשלושים מטר גובהו, שנועד להיבנות בשוליים הדרום-מערביים של הכיכר.

בניגוד להתקדמות הרבה שהושגה בתכנון האדריכלי של יד ושם, סוגיות העיצוב הפנימי של אוהל יזכור ותוכנו עדיין לא הוכרעו. הבעיה החמירה על רקע ביטול התוכנית לבנות את

61 פרוטוקול המושב השלישי של המועצה העולמית הרביעית של יד ושם, 9 בנובמבר 1958, אצ"מ, S61/326.

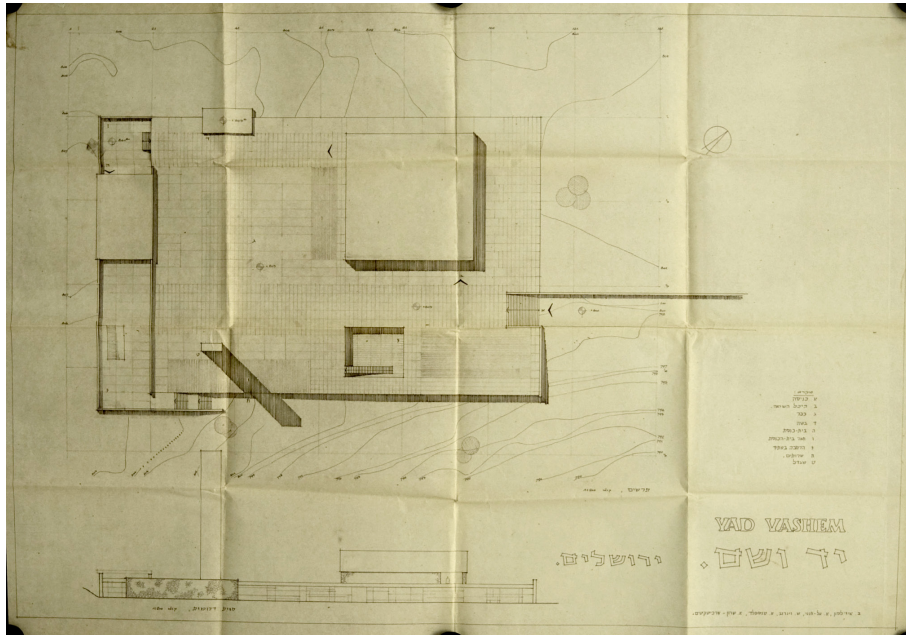
62 שנהבי אל חמשת האדריכלים, 20 בפברואר 1955, אש"צ, 95-3, 17 (2).

63 פרוטוקול של המושב השלישי של המועצה העולמית הרביעית של יד ושם, 9 בנובמבר 1958, אצ"מ, S61/326.

64 "יד-יושם", ללא תאריך, קנ"מ 1200, חתומים אידלסון, אלחנני, וינרויב, מנספלה, שרון – ארכיטקטים, אש"צ, 95-3, 7 (1). אריה אלחנני היה האדריכל שעיצב בפועל את מבני הזיכרון ביד ושם וכך גם הציג את עצמו בפני הציבור. ראו למשל: "בניני יד ושם" יושלמו השנה בהר הזיכרון", על המשמר, 17 באפריל 1958.

65 על ביטול בניית היכל הגבורה ראו: Doron Bar, "Holocaust and Heroism in the Process of Establishing", *Yad Vashem 1942-1970*, *Dapim: Studies on the Holocaust* 30 (2016), pp. 166-190.

66 דורון בר, "בית תפילה או יד זיכרון לשואה ולגבורה: בית הכנסת ביד ושם ההיסטורי, 1945-1964", *יד ושם – קובץ מחקרים* מג. 1 (תשע"ה), עמ' 137-164 [Doron Bar, "A Prayer House or a Memorial for the Holocaust? The Debate Over Yad Vashem's Synagogue, 1945-1964", *Yad Vashem Studies* 43 (2015), pp. 179-209].

אידלסון, אלחנני, וינרוב, מנספלד, שרון – ארכיטקטים, "יד ושם", ללא תאריך, קנ"מ 1:200,
אש"צ, 95-3. 7 (1). אוהל יזכור ממוקם בצד הצפון-מזרחי של הרחבה

היכל הזיכרון בצורה מעגלית, שינוי מבני שחייב שינוי בתפיסה של הנצחת הנספים. בתוכניות העבר נכרך זיכרון ששת המיליונים בתאי זיכרון שווים בגודלם ובמעמדם אשר יוקדשו לארצות ההשמדה ולקהילות, ואילו עתה היה צריך למצוא ביטוי אחר לזיכרון הנספים.

בסוף שנת 1959 ולאורך שנת 1960, כאשר קירות אוהל יזכור כבר התרומומו והגג נוצק מעליהם, עוד התחבטה הנהלת יד ושם בשאלה מה יכלול המבנה מלבד נר התמיד וקבר אפר הקדושים, שעליהם כבר הוחלט קודם לכן. אחת מנקודות המחלוקת העיקריות הייתה שאלת השמות שייקבעו באוהל יזכור. כאמור לעיל, בתוכניות המוקדמות של יד ושם התקבעה התפיסה שהיכל השואה, ובגלגולו המאוחר יותר אוהל יזכור, ינציח את שמות אלפי הקהילות שהושמדו בשואה. המחשבה הייתה ששמות אלו יישמרו בספרים שיופקדו שם ויוקרנו על קירות הבולת שלו או ייחקקו עליהם. עתה התגבשה התוכנית לציין את שמות הקהילות על גבי רצפת המבנה. מאחר שהאדריכלים התעקשו להשאיר את אבני הבולת שמהן נבנו קירות המבנה במצבן הטבעי בלי לסתת אותן, לא היה אפשר להשתמש בקירות כדי לקבוע עליהם כתובות. אילוף זה הצטרף לכך שברצפת האוהל כבר נקבע מקומו של קבר אפר הקדושים, ושגם נר התמיד היה אמור לעמוד עליה. רצפת אוהל יזכור הפכה אפוא למוקד האדריכלי-הנצחתי של המבנה.

עתה התעוררה השאלה אילו שמות ייקבעו ברצפתו של אוהל יזכור: האם יהיו אלו שמות הקהילות – הערים והכפרים שבהם חיו יהודים – שהושמדו בשואה? האם יהיו אלו שמות ארצות ההשמדה, כפי שהוצע בעבר? או שמא יהיו אלו שמותיהם של מקומות ההרג? ואם יבחרו להתמקד דווקא באפשרות אחרונה זו, אילו מחנות הריכוז וההשמדה יונצחו? התלבטות נוספת הייתה קשורה להיקף העצום של ההשמדה: כיצד יהיה אפשר לצמצם את רשימת השמות בכל אחת מהאפשרויות הללו לרשימה קצרה דייה להצגה על גבי רצפת אוהל יזכור בדרך ובגודל שיאפשרו למבקרים לקרוא בנוחות את השמות ולהבין ולתפוס את ממדי ההשמדה? שאלה נוספת שהעסיקה את חברי ועדת הבנייה, ובעקבותיהם גם את חברי הנהלת יד ושם, הייתה אם לרשום את השמות בעברית או גם בשפות אחרות.

הנהלת יד ושם החליטה לבסוף שעל גבי רצפת אוהל יזכור יירשמו בעברית שמות של עשרה עד עשרים מחנות השמדה "שיוחלט עליהם כעל שמות שנחרטו במצפון העולם כולו ויסימלו את הכלל".⁶⁷ המחשבה המקורית, לחקוק את שמות ארצות ההשמדה והקהילות שנחרבו, ירדה מן הפרק.

רשימת מחנות ההשמדה הוכנה בספטמבר-אוקטובר 1960. נכללו בה שמות של עשרים ואחד מחנות השמדה, מחנות ריכוז ומקומות הרג ושילוח,⁶⁸ והומלץ להבליט שישה שמות של מחנות השמדה שבהם הושמדו רוב היהודים: אושוויץ-בירקנאו, בלז'ץ, חלמנו, מיידנק, סוביבור וטרבלינקה.⁶⁹ את הטיפוגרפיה של הכתובות העבריות והלועזיות פיתח מנהל בית הספר לאומנות "בצלאל" ירחמיאל שכטר ואת הכתובות עצמן הכין האומן אהרון כהנא.⁷⁰ במקביל הוזמנו גם שערי המתכת האומנותיים לאוהל יזכור. השערים, מעשה ידיהם של האומנים דוד פלומבו ובצלאל שץ, כללו קומפוזיציה של חלקי מתכת ומוטות ששיוו להם מראה פראי לא מעובד.⁷¹

באוהל יזכור גם נועד לעמוד נר התמיד לזכרם של הנספים ולשמש ניגוד לאפלוליות של חללו הפנימי.⁷² הדלקת נר זיכרון היא מנהג בעל שורשים קדומים ונראה כי יהודים הדליקו נרות זיכרון מימי קדם,⁷³ ולא זו בלבד, הדלקת נר התמיד ביד ושם נקשרה באופן סמלי גם למצווה להעלות נר תמיד "באהל מועד מחוץ לפרכת" (שמות כז, כ-כא).

67 ישיבת ועדת הבנייה, 17 בנובמבר 1959, אה"מ, גל-1638/3.

68 "רשימת המקומות שייקבעו ברצפת אוהל יזכור, עברית ולועזית", איז"ש, AMI 345. בסופו של דבר נרשמו על גבי הרצפה שמותיהם של עשרים ושניים מקומות: שישה מחנות השמדה, עשרה מחנות ריכוז, שלושה אתרי הרג, מקום אחד ששימש לשילוח למחנות השמדה, מבצר ידוע לשמצה וכן גטו ומחנה ריכוז.

69 אריה ל' קובובי אל אהרון כהנא, 3 באוקטובר 1960, איז"ש, AMI 345.

70 אהרון כהנא אל הנהלת יד ושם, 29 בנובמבר 1960, איז"ש, AMI 345; "תאור טכני של הכנת הכתובות מקרמיקה והרכבתן ברצפת אוהל יזכור", שם. הנחת הכתובות מתועדת בסרט "אוהל יזכור", שם, 10004432. הרעיון להוסיף בצד הכתובות בעברית גם את שמות המקומות בשפת "אותה הארץ בה היו" היה של קובובי; ישיבת ועדת הבנייה, 17 במאי 1960, אה"מ, גל-13346/3. לעומת זאת, ההצעה להוסיף סמלים בצד השמות נדחתה.

71 דוד פלומבו ובצלאל שץ אל הנהלת יד ושם, 3 באוקטובר 1960, איז"ש, AMI 344.

72 פרוטוקול מישיבת ועדת הבנייה, 14 ביוני 1960, איז"ש, AMI 360.

73 ראו למשל את האזכור במשנה, ברכות, נב: "אין מברכין בורא מאורי האש במוצאי שבת על הנר של המתים".

בדיונים שנערכו בקונגרס הציוני שהתכנס בלונדון בשנת 1945, שבו הוחלט על ייסוד יד ושם, אומנם נקבע כי "יואר [ביד ושם] נר הנשמות לכל הכרותים",⁷⁴ אך בתוכניות מוקדמות של המוסד נכלל אלמנט האש דווקא במגדל הזיכרון. על-פי התכנון היו אמורות לפרוץ להבות סמליות מראש המגדל ולהיראות למרחוק. "אני מעוניין שמהיום הראשון יהיה בהר הזיכרון ה'נר התמיד'", דרש יובילר מדינור, כדי ש"אנשים בירושלים, בפרוודור, בקיבוצים ובמושבים, קילומטרים רבים מירושלים, יענו לשאלתם של ילדיהם על האור שהוא נראה ממרחקים, שהוא נר התמיד לזכרם של שישה המיליון".⁷⁵

אך בעקבות השינויים שחלו במגדל הזיכרון, הן במקומו הן במראהו, וביטול שילוב האש בו, נוצר צורך למצוא מקום אחר להצבתו של נר זיכרון סמלי, וכבר באמצע שנות החמישים נקבע כי זה יוצב באוהל יזכור ויהיה לו חלק חשוב בהנצחת הנספים. בתחילה סברו ביד ושם כי נר התמיד יהיה בצורה של "נר הזיכרון" שעיצבה זהרה שץ, שנבחר בתחרות שעליה הכריז יד ושם לעיצוב מגורת השואה.⁷⁶ אך הנהלת יד ושם החליטה לפנות אל האומן קוסו אלול והוא הציג לקראת סוף שנת 1960 את "נר התמיד" שעיצב. יצירת הברונזה של אלול, יותר משלושה מטרים קומתה וכמטר וחצי רוחבה, פניה מחוספסים וצבעיה צבעי אש, נועדה לדמות כיצד "מתוך גוף אופקי, מעין לב שסוע ופתוח, עולות שלהבות אש רבות כלפי מעלה ויוצרות תחושה של בערה כללית, 'קרבת עולה'".⁷⁷ היו שהביעו התנגדות אינסטינקטיבית לצורה האבסטרקטית-אומנותית של הנר של אלול, שלאחדים נראה כפסל יותר משנראה כנר זיכרון מסורתי.⁷⁸ הועלו גם ספקות בקשר לגובהו יוצא הדופן, שלא היה מקובל במסורת היהודית של נרות זיכרון, אך הנהלת יד ושם התקשרה בחוזה עם אלול, ו"נר התמיד" שלו והאש הבודהערת בו הפכו לאחד ממוקדי הזיכרון באוהל יזכור.⁷⁹

ההנגדה בין מוקד האור של נר התמיד לאפלולית של אוהל יזכור תוכננה בכוונה כבר בשלב מוקדם.⁸⁰ "יותר מדי אור יסיר מכאן [ממבנה הזיכרון] את חרדת הקודש", הזהיר דינור באחת משייבות ועדת הבנייה של יד ושם,⁸¹ ונושא זה ליווה את צוות האדריכלים לכל אורך תהליך התכנון. אלו החליטו שמבקרים במבנה הזיכרון ילכו במנהרה "בחשכה ובעומק" ועינם תימשך לאור הבהוק של נר התמיד שיועמד במוקדו.⁸² וכך, אף-על-פי שתוכניות הבנייה של יד ושם שוננו,

74 יד ושם, הישיבה בלונדון, 15 באוגוסט 1945, אש"צ, 95-3. 14 (6).

75 מרק יובילר אל בן ציון דינור, 23 באוגוסט 1955, אצ"מ, S6/6761.

76 "נר הזיכרון", ידיעות יד ושם 25-26 (תשכ"א), עמ' 44.

77 "פרוט עבודות", ללא תאריך, איו"ש, AM1 347; תצלום של ההצעה לנר התמיד, שם.

78 מסמכים המעידים על התנגדות להצעתו של קוסו אלול והרצון לדון בה מחדש בוועדת הבנייה, איו"ש, AM1 347.

79 חוזה שנערך בין קוסו אלול ליד ושם, 11 בינואר 1961, איו"ש, AM1 347.

80 תזכורת מפגישה ראשונה על [כך], מר ברונשטיין - בצלאל, ירושלים, 17 ביוני 1945, איו"ש, AM1 287.

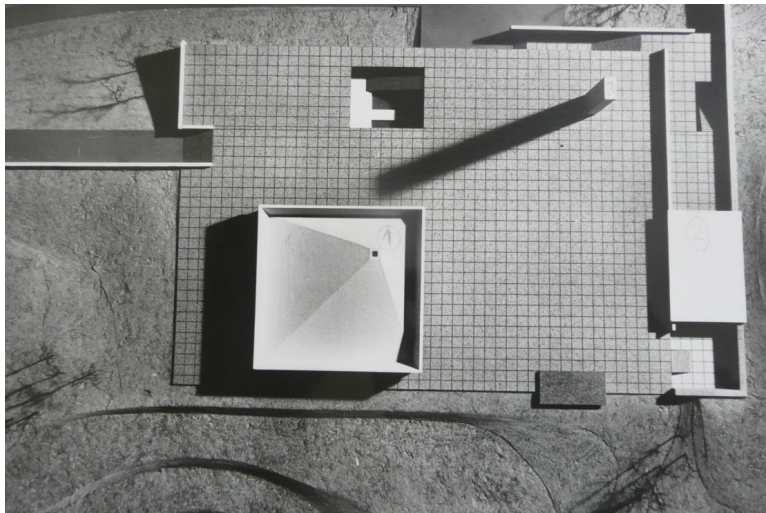
81 פרוטוקול משיבת ועדת הבנייה והתכנון, 3 בינואר 1955, אש"צ, 95-3. 17 (2).

82 פרוטוקול מסיפוזיון שכינסה הנהלת יד ושם, 10 ביוני 1956, אש"צ, 95-3. 17 (2).

שמר צוות האדריכלים על הדומיננטיות של האפולוליות באוהל יזכור, כדי לאפשר למבקרים את חוויית ההתעמקות הנדרשת.

ערב חנוכת אוהל יזכור כבר ניכרו הייחודיות שלו ועוצמתו וניכר עד כמה הוא שונה ממבני זיכרון אחרים שנבנו עד אז במדינת ישראל. זה היה חלל מרובע גדול, בלי קירות פנימיים. קירותיו נבנו מאבני בזלת מעמק בית שאן שהושארו לא מעובדות הן מבחוץ הן מבפנים.⁸³ פני האבן הושארו במכוון בולטים מקווי קירות הבטון היסודיים, מתוך כוונה לרמוז לקדמוניות ולאבני ציון שנהגו להניח בעבר מעל לקברים במעין ערמה חסרת סדר.

גג המבנה עוצב בצורת אוהל בטון, וגוני השחור והאפור של הבזלת והבטון היו שונים מאוד מהגוון הלבן הבהוק של האבן הירושלמית הרגילה. מבחוץ נראה הגג כאילו הוא רוכב על קיר אבני הבזלת וממשיך אותו, ואילו מתוך האוהל הוא נראה כאילו הונח על גבי עמודי ברזל שהותירו בין המבנה לגג מרווח מינימלי. המרווח הזה מאפשר כניסה של מעט אור למבנה ומשרה תחושה של היעדר חיבור בין הגג לתקרת הבטון. תקרת הבטון החשופה דומה בצורתה לפירמידה, אך קודקודה אינו במרכז המבנה אלא מעל נר התמיד, שנמצא בצד המבנה ומאיר מעט את קבר אפר הקדושים שסמוך לו. עשנו של נר התמיד עולה השמימה מבעד לפתח של כמטר רבוע שנקרע מעליו, והפתח הזה גם מאפשר חדירת אור סמלית אל המבנה.⁸⁴

דגם יד ושם, ללא תאריך, אמתע"י, CC 18540

⁸³ "חישוב שטחים", 23 בנובמבר 1959, ארכיון העיר ירושלים, 1959/715. נוסף על הבזלת השתמשו בבניית אוהל יזכור באבני גיר ממצחבות הקסטל וצובה.

⁸⁴ "קונטרס ירושם", 15 בדצמבר 1960, אצ"מ, S30/4189. לניתוח של סמליות המבנה ראו: Yosef Lishinsky, "Yad Vashem as Art", *Ariel* 55 (1983), pp. 14-25.

בגובה של מטר לערך מעל רצפת האוהל, לאורך שתיים מצלעותיו של המבנה, נבנה ספק יציע ספק גשר שעליו צועדים המבקרים משער הכניסה אל שער היציאה. הגשר תוכנן במקור למען כוהנים, כדי למנוע מהם חשש של מגע עם טומאת המת שבקבר האפר, אך הוא משרת גם את חוויית הביקור באוהל יזכור, שכן הוא מאפשר לפוקדים אותו לצפות ממעל ברצפתו ובשמות הקבועים בה.

הרצפה עשויה פיסות פסיפס אפורות כהות של שני סנטימטרים רבועים וקבועים בה שמותיהם של מחנות הריכוז וההשמדה העיקריים ושל אתרי הרג נוספים. רוב הכתובות פוזרו ללא סדר והיררכיה, למעט שמות ששת מחנות ההשמדה שנקבעו סמוך לקבר שבו נטמן אפר הקדושים. בדרך זו הפכו השמות, אולי מבלי להתכוון, למעין מפה סמלית של אירופה. בצד נר התמיד נמצא קבר אפר הקדושים, ואף שהקבר עצמו אינו נושא כתובת, סמליותו, אשר מעניקה לכל מבנה הזיכרון את הלגיטימציה לקיומו, ברורה לכול.

חנוכת אוהל יזכור

אוהל יזכור נחנך בכ"ז בניסן תשכ"א (1961) במעמד נשיא המדינה ומכובדים רבים. העצרת המרכזית לציון יום השואה נערכה בפעם הראשונה בכיכר הכינוסים החדשה.⁸⁵ בטקס שנערך בבוקרו של אותו יום הוצא אפר הקדושים מן הקבר הזמני והועבר למקומו המיועד באוהל יזכור. על רקע המחלוקת בשאלת האפר סירבו אנשי חברה קדישא להשתתף בטקס זה, והרבנות הצבאית פרשה עליו את חסותה. חיילי הרבנות הצבאית נשאו את ארון האפר אל הקבר שבתוך אוהל יזכור וחיילי צה"ל עמדו במשמר כבוד. האפר הונח בתוך שמונה כדים, ולאחר שנחתם הקבר נישא הספד והודלק נר התמיד.⁸⁶

הטקס המרכזי החל במוצאי יום הזיכרון לשואה. אלפי המשתתפים ישבו לאורך שורות מסודרות בכיכר הכינוסים החדשה והאזינו לשר החינוך אבא אבן אשר נשא את הנאום המרכזי. על הבמה ישב גם גרעון האוזנר, התובע במשפט אייכמן אשר התנהל באותם הימים, והדבר הוסיף לרושם הגדול של המעמד. עם חשכה הדליקו גדנ"עים משואות על הגבעה הסמוכה וצעדו נושאים לפידיים, וברקע נשמע קולו של שחקן הבימה שמעון פינקל הקורא את חזון העצמות היבשות. העצרת נעלה בשירת התקווה, ואז פתחה יחידה צבאית את שערי אוהל יזכור וצעדה פנימה, והמשתתפים נכנסו בעקבותיה.⁸⁷

85 פעולות יד ושם בשנת תשכ"א, אה"מ, גל-1639/9. קודם לכן נערכו הכינוסים ברחבה שמול בניין הארכיון והמנהלה.

86 "העם בישראל התיחד עם זכרם של חללי השואה והגבורה", דבר, 14 באפריל 1961. לתצלום של הארון ראו: "Martyrs Ashes Reburied: Memorial Day Ceremony", *The Jewish Herald*, April 21, 1961. מעמד העברת האפר מתועד גם בסרט "אוהל יזכור", איו"ש, 10004432.

87 "נוהג חדש ביום הזיכרון", למרחב, 5 באפריל 1961; לתצלום של מצעד הפידיים ראו: איו"ש, מספר פריט 56297, סימול תצלום: 5330/184.

בימים ובשבועות שלאחר יום השואה נוצרה ביד ושם שגרה טקסית שהחליפה את זו שהתקיימה עד אז. בשעה אחת עשרה בכל בוקר נערך באוהל יזכור טקס. הוקראו פסוקי תהילים, נישאה תפילת יזכור, ולאחר מכן הוקרא שירו של אברהם שלונסקי "נדר": "על דעת עיני שראו את השכול / ועמסו זעקות על לְבַי השחוח / על דעת רחמי שהורוני למחל / עד באו ימים שְׁאֵי־מוּ מלסלֶחַ / נדרתי הנדר: לזכר את הפל / לזכר – ודבר לא לשכֶּח". רשות הזיכרון ניסתה למצב את הר הזיכרון כאתר ביקורים מרכזי ואת אוהל יזכור כמקום כינוס של ארגוני הקהילות (הלאנדסמנשפטסים), והוצע שכל אחד מהם יערוך במקום את האזכרה ביום השנה של השמדת קהילתו.⁸⁸ כאשר הגיעו למקום מבקרים בקבוצות מאורגנות, לעיתים של ניצולים, הם התכבדו בהדלקת נר התמיד, לאחר שניגשו אל קבר האפר. זמן מה אף חילק יד ושם תעודת "בזכירה סוד הגאולה" למבקרים אלו.⁸⁹ גם מבקרים זרים במדינת ישראל ומשתתפים בכינוסים למיניהם פקדו את אוהל יזכור והתכבדו בהדלקת נר התמיד.⁹⁰ נקבע כי הגברים הנכנסים אל אוהל יזכור יחבשו כיסוי ראש, כמקובל בבתי קברות.

התגובה לאוהל יזכור

התגובה בהנהלת יד ושם למראה אוהל יזכור הייתה נלהבת. אריה קובובי, יושב ראש יד ושם דאז, הכתיר את אוהל יזכור "מלאכת מחשבה של האדריכלות הישראלית",⁹¹ והוסיף כי השילוב של אבן הבולת הלא מסותתת ושל הבטון הפשוט מלמעלה והכניסות העשויות תבליטי ברזל "רבי עוצמה", הפכו את אוהל יזכור "לביטוי נשגב של אבל עמנו, ושל החלטת הזכירה הפועמת בו".⁹² פרופ' אלכסנדר דושקין, חבר הנהלת יד ושם, דיווח על ההד החיובי הרב שעורר אוהל יזכור ועל הרושם הרב שהוא מותיר בצופים בו והציע אותו כמועמד לפרס ישראל.⁹³ גם התגובה של אנשי מקצוע,

88 "אוהל יזכור", ידיעות יד ושם 28 (תשכ"ב), עמ' 24; חזור שנשלח אל סוכני נסיעות מטעם החברה הממשלתית לתיירות, אירועים לקבוצות מאורגנות, 13 במאי 1962, אה"מ, גל-1786/3; "העלאת נר התמיד באוהל יזכור", שם, גל-1838/8.

89 "אוהל יזכור", ידיעות יד ושם 28 (תשכ"ב), עמ' 24.

90 "ראש ממשלת דנמרק ביקר ב'יד ושם', קול העם, 5 בינואר 1965; "צירי הקונגרס העברי התייחדו עם חללי השואה", על המשמר, 10 באוגוסט 1962.

91 קובובי, "סקירה בישיבת הפתיחה של הוועדה הציבורית לבחינת פעולותיו של יד ושם", 4 באוקטובר 1964, אה"מ, גל-1424/1.

92 אריה ליאון קובובי, "דברי פתיחה במושב הרביעי של המועצה החמישית", ידיעות יד ושם 28 (תשכ"ב), עמ' 77-76.

93 ישיבת הנהלת יד ושם, 8 באוגוסט 1961, אה"מ, גל-13346/3. בשנת 1972 הוחלט להגיש את מבני הזיכרון לפרס ישראל; פרוטוקולים מישיבות הנהלת יד ושם, פרוטוקול מישיבת הוועד המנהל, 13 בנובמבר 1972. אריה אלחנני זכה בשנת 1973 בפרס ישראל לאדריכלות: "פרסי ישראל חולקו בירושלים", דבר, 8 במאי 1973. למרות העשייה האדריכלית הנרחבת ביותר שלו, ברור כי למעורבותו בתכנון יד ושם ואוהל יזכור היה משקל נכבד בהחלטה להעניק לו את הפרס.

אדריכלים, עיתונאים ומבקרים הייתה לרוב חיובית מאוד. מבקרת האומנות מרים טל כתבה כי "הבנין הוא העזה אדריכלית נפלאה",⁹⁴ אך היו גם תגובות פושרות יותר.⁹⁵ היטיב לבטא את התחושה המפעימה שיצר אוהל יזכור בקרב המבקרים אדווין סמואל, בנו הבכור של הנציב העליון הראשון הרברט סמואל ואיש אשכולות בפני עצמו. ביוזמת רשות הזיכרון פורסמה בכמה שפות חוברת קטנה של רשמי ביקורו ביד ושם. הוא תיאר את חוויית הצעידה מכיוון הר הרצל ואת הגילוי המפתיע של אוהל יזכור "מלא הוד, עומד על שלוחת הר – הוא הר הזיכרון, המוקף גאיות עמוקות ומבותרות". "חש אתה שעל איזו במה עברית עתיקה רגליך דורכות", הוסיף, "אלא שכאן, לא בעלי חיים היו הקורבנות, אלא יצורי אנוש". סמואל גם היטיב לבטא את תחושות המבקרים במבנה הזיכרון. "חש האדם כאילו כלוא הוא בתוך מבצר עצום. אי אפשר בשום אופן להימלט מכאן. אין פה לא חלונות ולא תמונות מיסחות דעת, לא פיתוחי קיר", והאדם "ניצב עתה פנים אל פנים עם מציאות קשת לב, מנותק כליל משאר האנושות". המבנה היה בעיניו יצירה גאונית, "מקום מועד-נשגב", ולא היה לו ספק שיהודים לדורותיהם יעלו לרגל אליו מכל קצווי תבל.⁹⁶

סיכום

בשנת 1956, בטרם עמד לשאת דברים לפני משתתפי הכינוס שנועד לקבוע מה דמות תהיה בעתיד להר הזיכרון, נדרש דינור לאתגר ההנצחה ביד ושם ושאל "כיצד [יש] לבנות מבני זכרון שיהיו גם יעילים מאד, נועדים למשרתם מבחינה שימושית", אך "בה בשעה יהיו מבני זכרון שיהי בהם לרומם את האיש, להחדיר אותו בהרגשה של 'של נעליך מעל רגליך כי קדוש המקום'". בדבריו הדגיש את קשיי העיסוק במוחשי ובמופשט גם יחד, כלומר את הקושי לתת ביטוי במבני הזיכרון הן למיליוני קורבנות השואה המוחשיים הן לכוחות הנפש המופשטים, "קדוש השם, עוז רוח, אהבת אחים, שהיו בלב האנשים וברוחם, ועיצבו את דמותם בימי האימים". דינור גם ביקש את עצת משתתפי הכינוס בנוגע לדרך המתאימה להביע מבחינה אדריכלית את "תוגת היחיד" ולאפשר לו להתייחד במבנה הזיכרון עם אכלו ויגונו אך בה בשעה גם לתת ביטוי ממלכתי וכללי "לשואת העם ולהתאזרות הכלל, לדמותה של האומה כולה בתקופה איומה זו". על אף היעדר "ממדים שנוכל בהם להביע את גודל אסוננו ועוצם יגוננו", הסביר דינור, יש צורך למצוא דרכים לתת ביטוי סמלי לשואה ולגבורה שביקש להנציח.⁹⁷

94 מרים טל, "יצירות האמנות ב'אהל יזכור' שבהר הזכרון", *הבקר*, 17 באפריל 1961.

95 "אוהל יזכור" אין בכוחו להעלות את המשמעות האמיתית של ההשמדה, של מליוני הקורבנות. הוא מטשטש את מה שמפריד בין השואה והלחימה, בין האבדון והגבורה, טען העיתונאי יוסף ימבור, "היביאו חילופי-הגברי לחילופי-תוכן", *על המשמר*, 27 בנובמבר 1959, ושיקף בדבריו את עמדתו האופוזיציונית של שנהבי כלפי הנעשה ביד ושם.

96 אדווין סמואל, *אוהל יזכור של יד-ושם בירושלים*, ירושלים: יד ושם (תשל"ה), עמ' 3-4.

97 דינור, "בעיות יסוד בתכנון המבנים של יד-ושם בהר הזכרון", ללא תאריך, *אש"צ*, 95-3, 17 (2).

בניגוד לכמה מאתרי ההשמדה באירופה, שאדמתם הייתה מכוסה באפר הקורבנות ובנופם עדיין בלטו הצריפים, המשרפות והגדרות, בירושלים לא היה דבר מכל אלה. ובניגוד להר הרצל הסמוך, שבו טמונות עצמותיו של חוזה המדינה, או לבית הקברות הצבאי, שבו קבורים בהמוניהם חללי מערכות ישראל, בקרקע של הר הזיכרון לא נמצאו שרידים של ממש של ששת המיליונים. זו הייתה ההתלבטות המרכזית שהעסיקה את ראשי יד ושם ואת שאר האנשים והגופים אשר השתתפו בתכנונו ובבנייתו של אתר הזיכרון; כיצד אפשר לזכור ולהנציח בירושלים אירועים כה נוראיים אשר התרחשו באירופה; כיצד להקים בה אתר זיכרון לשואה שאירועיה התרחשו הרחק הרחק ממנה.

שאלה מרכזית לא פחות שהעסיקה את כל מי שהשתתפו בעיצוב הזיכרון ביד ושם הייתה איך אפשר להביע באמצעים פיזיים-אדריכליים את ההיקף הבלתי נתפס של הרצח ההמוני ושל הטרגדיה שפקדה את העם היהודי.⁹⁸ כיצד על האדריכלים לחבר בין החלל לזמן, בין יד ושם לשואה? כיצד לתרגם רצח המוני שהתרחש באירופה למונחים מרחביים, לצורות ולדימויים אדריכליים שיביעו במדויק את זיכרון השואה והגבורה וינציחו אותו?

הפתרון לבעיות המרחק בין אירופה לארץ ישראל וחוסר היכולת להבין את האסון שהתחולל באירופה ולהביע אותו היה בתחילה פתרון כמותי ומונומנטלי. האדריכלים וראשי יד ושם ניסו להתמודד עם הסוגיות הקשות של הנצחת המיליונים באמצעות שימוש בעולם של סמלים מוכרים ומפורשים יחסית ולכן ביקשו להקים אתר עצום. כמו באירופה שלאחר סיום מלחמת העולם השנייה, שבאתרי הזיכרון שהוקמו בה הרבו להשתמש בפסלים, אובליסקים ואנדרטאות פיגורטיביות כדי לזכור את השמדת היהודים ואת הניצחון על הנאצים,⁹⁹ ניסו בתחילה גם שנהבי וקבוצת האדריכלים "לייבא" את אירופה, את מלחמת העולם השנייה ואת ההשמדה אל המציאות הנופית הישראלית. הם סברו כי הדרך היחידה להציג ולשקף את עומק האסון תהיה באמצעות בנייה בממדי ענק – כיכר זיכרון עצומה שתתאים לכינוס אלפים וסביבה היכולת ומבנים מונומנטליים – ותפסו את הזיכרון בדמות אנדרטאות זיכרון קולוסליות, יערות סמליים ומוזיאונים שיציגו את הוועות באירופה.

אך הלגיטימיות של השימוש במרבית הסמלים הללו הלכה ונשללה בהדרגה. לחצים פנימיים וחיצוניים על הנהלת יד ושם, קשיים כספיים ובעיקר תהליך "זיקוק" אדריכלי-מחשבתי הביאו לידי שינוי מהותי בעמדת יד ושם. הגודל והעוצמה הוחלפו במינימליזם, וראשי המוסד והאדריכלים שעבדו בשירותו אימצו קו עצמאי הרבה יותר ומנותק מ"בעיית" אירופה. נוף הזיכרון ביד ושם

98 ערן נוימן, "הנוכחות הפיזית של השואה", *משואה* לה (2007), עמ' 27; Eran Neuman, *Shoah Presence: Architectural Representations of the Holocaust*, Farnham: Ashgate (2014)

99 Harold Marcuse, "Holocaust Memorials: The Emergence of a Genre", *American Historical Review* 115 (2010), pp. 53-89

כלל יותר ויותר מוטיבים עצמאיים, היקף הבנייה בהר הזיכרון צומצם והמונומנטליות שלה מותנה, וה"פסלים" האדריכליים הרומנטיים העצומים משנות הארבעים, ההיכלות, הכיכרות והיערות רחבי הידיים הוחלפו בסופו של דבר במבנה זיכרון עיקרי אחד, אוהל יזכור.

מבנה זה נבנה מבטון ומבולת במרכזה של רחבה מוגבהת נעדרת כל סמל. באו בו לידי ביטוי המתח המובנה המתמשך שבין הרצון ליצור יצירה אדריכלית אבסטרקטית בעלת גוון אומנותי שתעורר מחשבה ותעודד את הרצון לזכור את הנספים והגיבורים ובין השאיפה שהזיכרון יהיה בכל זאת זיכרון קונקרטי ויתאפשר לזכור ולהנציח במקום את שמותיהם של מיליוני הנספים או לפחות את המקומות שבהם רוכזו או נספו. במהלך ממושך ומוכך הבינו העושים במלאכה שאפשר להתליף גודל ועוצמה במינימליזם וכי הדרך המתאימה ביותר לבניית הזיכרון היא הדרך המינורית, החשופה מבחינה אסתטית, שלא תכפה את עצמה על המבקר במקום אלא תגרה אותו למחשבה ותגביר את רגישותו. הר הזיכרון תוכנן כך שהוא מוליך את המבקר לאוהל יזכור המינימליסטי, החף מקישוטים מיותרים. המבקר חווה שם חוויה אישית עמוקה של הרהור בשואה ובלקחיה ומשם הוא ממשיך לבקר ברכיבי זיכרון אחרים כגון מוזיאון, אנדרטאות ופסלים שנוספו ככל שהתפתח יד ושם בשנים הבאות ותורמים להשלמת החוויה.¹⁰⁰

אוהל יזכור לא "צמח" מתפיסת מקום מורכבת שפיתחו האדריכלים ביחס למערב ירושלים וגם לא מתוך קשר מיוחד שיצרו עם הר הזיכרון. המקום תוכנן במכוון כמבנה הנצחה "אוניברסאלי ומונומנטלי",¹⁰¹ מעין קופסה שרוכבת על ההר, מנותקת כמעט במכוון מסביבתה, ודומה שהיא אפשר לבנותה בכל מקום במדינת ישראל או בעולם.¹⁰² לא נעשה כאן ניסיון ממשי להטמיע את השואה בנוף המקומי שבו הוקם המבנה, ובאופן מודע גם לא יוחס למבנה "לקח" ציוני וישראלי. כל העושים במלאכה ידעו היטב שלא היה במקום שנקבע להר הזיכרון כל קשר ייחודי לשואה ולהנצחתה או לתקומת מדינת ישראל וכי המקום נבחר בלא חמדה, לאחר שנשקלו שוב ושוב אתרים אחרים.

לא רק שלא היה בהר הזיכרון כל רכיב זהות ישראלי, אלא שגם לא היה בו כמעט כל דבר ירושלמי. במתכוון לא נבנה אוהל יזכור מאבן מקומית אלא מבולת (מצפון הארץ) ומבטון – חומר אוניברסלי, חסר זהות מקומית – ובמודע או שלא במודע צופתה רחבת הזיכרון במשטחי גרנוליטי חסרי ייחוד. האלמנטים האדריכליים המקומיים הרבים ששולבו בתוכניות משנות הארבעים –

100 Lishinsky, "Yad Vashem as Art"

101 כך נאמר בישיבת ועדת הבנייה של יד ושם, 16 ביולי 1959, אש"צ, 95-3. (2)

102 Don Handelman and Lea Shamgar-Handelman, "The Presence of Absence: The Memorialism of National Death in Israel", in: Eyal Ben-Ari and Yoram Bilu (eds.), *Grasping Land: Space and Place in Contemporary Israeli Discourse and Experience*, Albany: SUNY Press (1997), pp. 85-128.

קשתות וכיפות ואף יער בצורת מפת ארץ ישראל שבו היו אמורים להשתלב בצורה סמלית היישובים החלוציים שהקימה התנועה הציונית – נמחקו כולם מהתוכניות של הר הזיכרון, ואוהל יזכור שהוקם בסופו של דבר הוא מבנה הנצחה בעל מאפיינים על-מקומיים שאין בו סממנים ישראליים או ירושלמיים מובהקים. האותנטיות הושגה בתחכום, מתוך מודעות לכך שאין במקום לא עצמות ולא אתרי מוות אלא רק זיכרון שלהם. בהר הזיכרון לא היו אלא שמות הנספים (ללא שרידיהם) שנאספו באולם השמות, אזכורים למקומות רחוקים שבהם הושמדו, שנרשמו על גבי רצפת אוהל יזכור, וסמוך להם קבר סמלי של אפר הקורבנות.¹⁰³

ואף-על-פי שזיכרון השואה לא היה מפורש אלא כמעט מרומז, הצליחו האדריכלים והנהלת יד ושם להפוך את הר הזיכרון בכלל, ואת אוהל יזכור בפרט, למרחב ההנצחה הבולט ביותר במדינת ישראל. הר הזיכרון הצליח להביא לידי ביטוי מרשים את הקשר שבין ישראל לאירופה, בין שנות ההשמדה לשנות הקמת המוסד, ובין השואה לתקומה. אוהל יזכור, עמוד הגבורה (1970), אנדרטת מרד גטו ורשה של נתן רפפורט (1975) והמבנים והסמלים שנוספו בהמשך ביד ושם הצליחו לפתור את בעיית יצירת הקשר בין הנוף והמקום ובין המיתוס והנרטיב של השואה והנצחתה במדינת ישראל. כל זה נוצר בתהליך ממושך שסיפק בסופו של דבר את הצרכים החברתיים, הפוליטיים והפסיכולוגיים של גורמים רבים ומגוונים בהנהלת יד ושם, במדינת ישראל ובתפוצות. הפתיחה של אוהל יזכור בשנת 1961 הסירה את הלוט מעל יד ושם וחשפה אותו לציבור הישראלי והיהודי, ומרגע זה החל מבחנה האמיתי של רשות הזיכרון, שניסתה, וגם הצליחה, להכניס את יד ושם ללב הציבוריות הישראלית בתהליך שנמשך שנים רבות.